

СУЧАСНАЯ МОВА

Юрась Бушлякоў

НАРМАЛІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ё ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКІ ПЕРЫЯД (ДА 1930 г.)

У першыню ё новай гісторыі адзінай дзяржаўнай моваю ё Беларусі беларуская мова была прызнаная пастановаю Народнага Сакратарыята БНР адразу пасля абвяшчэння незалежнасці БНР.

І ўсё ж, працэс актыўнай нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы прыпаў на міжваенны перыяд. Таго часу ўдзельнікі моўных дыскусіяў як ва Усходняй, так і ў Заходняй Беларусі бачылі неабходнасць прадпісальнага ўмяшання лінгвістаў у чатырох асноўных кірунках:

- 1) удакладненне дыялектавай асновы літаратурнай мовы;
- 2) стандартызацыя нормаў літаратурнай мовы;
- 3) выдаленне з мовы іншародных элементаў;
- 4) каардыгацыя тэрмінатворчай практыкі (4, с. 227).

Беларускія пурысты, як правіла, абгрунтоўвалі ўласныя прадпісальныя захавы праблемамі замежных уплываў: як і пры ранейшых дыскусіях, перавага ё працэсе нармалізацыі мовы аддавалася элементам з дыялектаў, найменш падпалых пад расійскія ці польскія напластаванні. *“Наша мова тады толькі здолее развіцца, - пісаў у 1924-ым годзе адзін з тэарэтыкаў беларускага пурызму Вацлаў Ластоўскі, - калі патрапіць выявіць сваю выразна зарысаваную індывідуальнасць, а гэтым самым даказа рацыю свайго існавання, і калі патрапіць абараніцца ад асымлюючага ўплыву суседніх грамадных народаў: Расійцаў, Палякаў, Украінцаў. Дзеля гэтага трэба памятаць, што кождае чужое слова, занесенае ў мову, асымілюе, злівае мову з суседзкай, забівае яе асобны характар, а таму трэба, асабліва пішучы, высцерагацца ўжываць сходныя з суседзкімі словы, хоць-бы яны і былі ў мове, а браць такія, якіх няма ў чужынцаў, але існуюць у здаровай нашай народнай стыліі”* (5, с. V).

У цэнтры мовазнаўчай практыкі ўпарадкавальнікаў застаецца, відавочна, задача аддзяліць роднае ад іншародных элементаў у мове. Пурысты найчасцей сыходзяць на ў меркаваннях што да праблематычнасці суіснавання ва ўнармаванай беларускай літаратурнай мове ўласнабеларускіх элементаў з славянскімі (апошнія перш за ўсё расійскага і польскага паходжання), паводле аднаго з тэарэтыкаў беларускага моватворчага працэсу 1920-ых гг. Сцяпана Некрашэвіча, маглі лічыцца часовай (пераходнай) часткаю мовы -- аб'ектам для замены ё канчатковым выніку) (6, с. 170). Як усходнія, так і заходнія беларускія лінгвісты матывавалі небяспеку іншародаага ўплыву на літаратурную мову тым, што такі ўплыў убівае клін паміж арыгінальнай народнымі гаворкамі і літаратурнай моваю (крытыкавалася сярод іншага адкрытасць літаратурнай мовы на расійскі фразеалагічны матэрыял). Як падкрэсліваў Язэп Лёсік у артыкуле “Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы” -- адной з найважнейшых працаў для развіцця канцэпцыі літаратурнай мовы, *“дух мовы -- гэта яе сінтакс, яе фразэалёгія, яе ўласцьцівы спосаб выражэння. Сіла тут не ў паводных словах, а ў тых сінтаксычных формах, у якія мы злучаем словы для выражэння таго, што нам трэба выказаць. Пераймаючы чужыя сінтаксычныя звароты, мы надаём нашай літаратурнай мове нейласцьцівага беларускай мове характару і тым абарачаем яе ў нейкі няяснуючы дыялект або ў карыкатуру”* (7,

с. 92). Лёсік сваёй моватворчай чыннасцю падаў прыклад плённых прэскрыпцыйных захадаў індывідуальнага характару: вынікі правапіснай, пунктуацыйнай, часткова граматычнай рэгламентацыі ім літаратурнай мовы фактычна “ўраслі” ў пазнейшую практыку творчай (беларусацэнтрычнай) плыні айчыннага мовазнаўства. У памянёным артыкуле, які прыкметна паўплываў на моўную практыку пурыстычнага перыяду і часткова пасляваеннага часу (у БССР), вучоны звяртаў увагу на тыя асаблівасці беларускай народнай мовы, “якіх літаратурная мова павінна трымацца, каб не адарвацца ад народнай (дыялектычнай) крыніцы ды ня стаць штучнай і мёртвай” (7, с. 94). У прыватнасці, Лёсік падкрэсліваў чужароднасць у літаратурнай мове дзеепрыметнікавых формаў на **-чы**, **-шы** і **-мы** (накшталт *жывучыя на зямлі істоты, зацвярдзеўшыя гукі, спасцерагаемы факт*), аналізаваў патэтыцыял інфінітыва ў беларускай мове (*машына шыць, вада дзяцей купаць, палонка ваду браць*), рэкамендаваў канструкцыі з ускоснымі склонамі на выражэнне часу (*цёмнае ночы, за жыцця, за прыгон, за нагодаю, панядзелкамі й пятніцамі*), формы вінавальнага склону з прыназоўнікамі за пры дзеясловах *быць, стаць, мець, уважаць, выбіраць* і “іншых, што выражаюць зьмену ў стане прадмета” (*за разумнага ўважаем, за караля абіраюць, стаў за настаўніка*).

У цэлым, 1920-ыя гады сталі ў Савецкай Беларусі часам маштабнага збірання беларускага моўнага матэрыялу. Адзін з тагачасных метадычных дапаможнікаў – “Інструкцыя да збірання народнага слоўніка тэрміналегічнага матар’ялу ў беларускай мове” – акцэнтавала сярод іншага ўвагу на тым, што кожнае слова, якое выкарыстоўваецца ў любой беларускай мясцовасці, павінна запісвацца для пазнейшай фіксацыі ў слоўніку жывой беларускай мовы (8, с. 49). Такі слоўнік, на думку Сцяпана Некрашэвіча, дазволіў бы адабраць беларускую лексіку ад іншароднай, каб пазней ужо фіксаваць агледжаныя лексемы ў слоўніку літаратурнай мовы (6, с. 169).

Развіваючы тым часам канцэпцыю літаратурнай мовы, паэт Уладзімер Дубоўка, адзін з уплывовых удзельнікаў моватворчага працэсу дваццятых гадоў, сфармуляваў асновы пашырэння і стабілізацыі лексічнага фонду літаратурнай мовы. Паводле Дубоўкі, кожнае слова жывой народнай мовы, якое спатыкаецца на ўсім беларускім этнаграфічным абшары, можна і трэба ўжываць у літаратурнай мове. Больш за тое, “словы мясцовыя, або так званыя “наветалізмы”, калі яны: а) пашыраны на значнай частцы этнаграфічных абшараў; б) могуць ці выразіць паняцце, на якое няма адпаведнага слова ў літаратурнай мове, ці ўзбагаціць гэтак паняцце новым адценьнем; в) маюць сувязь у гучанні і ў пабудове з рэштай, — патрэбна і пажадана ўводзіць у літаратурную мову”. Апрача гэтага, Дубоўка лічыў пажаданым для мовы практыку ўвядзення неалагізмаў, але абавязкова створаных “на падставе законаў беларускай народнай мовы і на падставе існуючых у мове карэнных слоў” (9, с. 173). Праілюстраваць апошняе дазваляе Дубоўкава моватворчая практыка: паэт узбагаціў мову мноствам каларытных неалагізмаў. Празрыстасць утваральнай асновы і тыповасць мадэлі забяспечваюць бескантэкставую зразумеласць Дубоўкавых наватвораў: *водарыць, даляведныя (вочы), ёсцьны, запрыгоршчыць, ускоўдрыць, устроміць*. Агульнавядома, што паасобныя лексемы з ліку створаных пісьменнікам трывала яшчэ пры канцы 1920-ых гг. увайшлі ў літаратурную мову (*адлюстроўваць, ажыццяўленне, мілагучны, мэтазгодна*).

Аглядаючы пошукі пурыстаў міжваеннага часу ў галіне лексікалогіі, варта прыпомніць практыку Вацлава Ластоўскага, якую выдатна ілюструе “Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік”. У гэтым выданні, што спалучае рысы перакладнога, тлумачальнага, сінанімічнага, а часткова яшчэ і этымалагічнага і энцыклапедычнага слоўнікаў, ладнае месца займае вузкадыялектавая лексіка і аўтарскія наватворы. Для стварэння словаў вучоны скарыстоўваў прадукцыйныя словаўтваральныя мадэлі, актывізаваў менш пашыраныя (прэфіксы **с-па-**, суфіксы **-мень**, **-аць**, **-в-о**: *спазор* ‘від’, *агмень* ‘ачаг’, *цеклаць* ‘вадаасць’, *ручво* ‘рэчышча’ (10). Лас-

шэйскі прадукаваў неалагізмы шляхам вобразнай матывацыі (да прыкладу, лексема *галамень* -- адпаведнік сучаснага літаратурнага *ствол*). Відавочна, што *галамень* ("млае мейсца пня ад каранёў да гальля, гаворыца аб дрэвах") арганічна ўплятаецца ў цэлае гняздо словаў, утворанае на аснове аднаго вобраза, з дапамогаю якога зліскасца ўсё дрэва: *голь, галамень, галіна, галлё, галец, шыганле* і г. д. Імкненне Ластоўскага, спазнаючы законы гармоніі беларускага слова і пры гэтым спавядаючы вобразную ("чараўнічую") словатворчасць, паслядоўна "адштурхоўвацца" ад сучасных моваў, дало падставы апошнім часам ахарактарызаваць яго як аўтара міфапаэтычнай стратэгіі мовы як пэўнай моўнай палітыкі (II, с. 20). Дэталёвае вывучэнне фонду слоўніка Ластоўскага дазваляе прызнаць ролю вучонага ва ўвядзенні ў напісваную літаратурную мову цэлага шэрагу словаў (напр., пасіўныя сёння *собскі, прыпадноўваць, прысабечыць, конадзень, зняпраўджанне, кіравецтва, параплаў* і актыўныя *святар, змагарна, злавесны, цягліца, памер, прадонне, пошчак, спарборніцтва, васьбіт*).

Прыкметным чыннікам у моўнай нармалізацыі міжваеннага перыяду як у Савецкай, так і ў Заходняй Беларусі (у большай ступені) заставаўся старабеларускі матэрыял. Падкрэслівалася, што архаічныя сродкі, ахарактарызаваныя ў асноўным як зольныя ад замежных уплываў, могуць узбагаціць літаратурную мову элементамі ўласнабеларускага паходжання (*гаспода* 'кватэра', *гасподнік* 'кватарант', *каята* 'каменне, пакаенне' -- прыклады лексічнага ўзбагачэння з практыкі выдатнага беларускага лінгвіста Янкі Станкевіча). Сутыкаючыся з праблемаю выбару нормы, упарадкавальнікі часта ўхвалялі варыянт, апрабаваны ў старабеларускіх крыніцах (рэкамендавалася, напрыклад, замена засвоенай з польскай фанетычнай адзнакаю формы *шляхціц* формаю *шляхціч*, засведчанай у старых тэкстах; з'ява дыспалаталізацыі [л'] перад -ц і -ства як асаблівасць агульнабеларуская (*шкелца, палцы, відэльца, багамолцы*) таксама знайшла апору ў архаічным матэрыяле) (12, с. 89-90).

Калі, як падкрэслівалася вышэй, да захавання ў літаратурнай мове элементаў, павячэння уздзеяннем суседніх славянскіх моваў, удзельнікі моўных дыскусій міжваеннага перыяду найчасцей ставіліся адмоўна, то ў меркаваннях што да ступені зліскасці мовы перад матэрыялам з іншых крыніц, як правіла, не было аднадушнасці. Аднак і тут к другой палове 1920-ых гг. усё ж пераважыў погляд, згодна з якім замежны матэрыял мае быць захаваны ў літаратурнай мове ў тых выпадках, калі эквіваленты ўласнага паходжання не могуць перадаць усіх нюансаў замежных тэрмінаў або калі неалагізм аказваецца штучным і грувасткім (немілагучным) (крытыкавалася, напрыклад, лексема *паўгруддзе* ў значэнні галіцызма *бюст*). На думку С. Бяляшэвіча, варта было пагадзіцца на ўвядзенне ў слоўнік літаратурнай мовы злісных запазычанняў, апрабаваных у найлешай (узорнай) беларускай літаратуры, пры гэтым ставячыся крытычна да мноства нематываваных запазычанняў, характэрных для газетнай мовы (6, с. 176). Не заставалася па-за ўвагаю ўпарадкавальнікаў і да сёння надзённая задача ўзгаднення аблічча іншамоўнай лексікі з фанетычнымі заканамернасцямі жывой беларускай мовы (да прыкладу, праблема перадачы запазычаных словаў, якія канчаюцца на спалучэнні зычных з санорнымі: *кадэтар, кадар (кадра), літар (літра), нэрва, рэзэрва*) (12, с. 89).

Увогуле, найбольш яскрава суперніцтва розных прэскрыпцыйных падыходаў да нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы ў 1920-ыя гг. відаць з практыкі ўжыванняў тэрмінатворчага працэсу. Не выклікае, праўда, сумневаў агульны пурызмацкі характар метадалагічных прынцыпаў тэрмінатворчай працы: усе лінгвісты сапраўды ў меркаваннях што да пажаданасці ўгрунтоўвання тэрміналогіі на аснове жывой народнай мовы. Вось жа, апелюючы да беларускага матэрыялу ў намеры сфарміраваць пласт спецыяльнай лексікі, тэрміналогіі мелі на ўвазе два варыянты:

1) адпаведны моўны матэрыял можа быць узяты беспасярэдне з дыялектаў;

2) лексічныя адзінкі літаратурнай мовы могуць тэрміналігізавацца (набываць

новыя значэнні).

Першы з гэтых варыянтаў паслядоўна (з прычыны характару сістэматызаванага матэрыялу) рэалізаваўся, напрыклад, у “Беларуска-польска-расейска-лацінскім ботанічным слоўніку” (1924) Зоські Верас. Абгрунтоўваючы другі варыянт, С. Некрашэвіч падкрэсліваў яго перавагу як перад запазычваннем, так і перад татальнай словатворчасцю (6, с. 172). Праявы тэрміналагізацыі лексікі сустракаем, да прыкладу, у слоўніку анатамічных назоваў: агульнаўжывальнымі лексічнымі сродкамі перадаваліся лацінскія тэрміны *ductus, meatus, canalis*. *Ductus* (ад *duco* ‘я вяду’) даслоўна было перададзена як *правод, meatus* (ад *meo* ‘я праходжу’) - як *праход*, для перадачы тэрміна *canalis* (‘трубка’) тэрміналагі дастасавалі лексему *ход* (13).

Як лічыць даследчык беларускага моўнага пурызму тэль-авіўскі вучоны Пол Вэкслер, стаўленне тэрміналагаў міжваеннага перыяду да дадатковых (поруч асноўнай -- матэрыялу жывой народнай мовы) крыніц тэрміналагічнага ўладкоўвання дазваляе выдзеліць у тагачаснай тэрмінатворчай практыцы два асноўныя падыходы: **пераважна этнаграфічны і мадыфікаваны этнаграфічны** (4, с. 245). Пры пераважна этнаграфічным падыходзе пасля таго, як уласнабеларускія моўныя рэсурсы высіляюцца, перавага ў працэсе фармавання тэрміналагічнай сістэмы аддаецца неалагізмам, створаным паводле ўласнабеларускіх ці іншародных мадэляў, а таксама ўласнабеларускаму архаічнаму матэрыялу; што ж да іншамоўнага матэрыялу, то ён можа быць прыняты адно ў крайнім выпадку (прыкладамі ў асноўным паслядоўнага выбару такога падыходу -- першы том “Элементарная матэматыка” серыі “Беларуская навуковая тэрміналогія”, “Матар’ялы да беларускага зельніка” В. Ластоўскага, артыкул “Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове” М. Байкова, урэшце “Інструкцыя для складання тэрміналагічных праектаў” А. Лёсіка і Л. Цвяткова) / 14/.

Пры мадыфікаваным этнаграфічным падыходзе ўзбагачэнне тэрміналагічнай сістэмы з замежнага, асабліва інтэрнацыянальнага, слоўніка прызнаецца прымальным, а татальная словатворчасць падпадае пад крытыку: лічылася, што неалагізмы не заўсёды здатныя перадаць семантычную паўніню інтэрнацыяналізмаў, заменнікамі якіх яны выступалі (выклікалі пярэчанні *ўскосіна* як ‘дыяганаль’, *адрознік* як ‘дыскрымінант’, *канцавоесе* як ‘полюс’; да прыкладу, падкрэслівалася, што лексема *струна* не можа замяняць геаметрычнага панятку *хорда*, бо найперш разумеецца хутчэй як звінючая ніць у музычным інструменце, чым як простая лінія, якая злучае два любыя пункты крывой) (15, с. 142-143). Слоўнікі матэматычнай, бухгалтарскай, хімічнай, фізічнай тэрміналогіі, датаваныя 1927-29 гг., у адрозненне ад большасці ранейшых тэрміналагічных праектаў рыхтаваліся ўжо пераважна ў адпаведнасці з мадыфікаваным этнаграфічным падыходам. Такім чынам, пасля рамантычных перахлістаў пачатковага этапу беларускай тэрмінатворчасці выкрышталізоўвалася рацыянальная пурыстычная канцэпцыя, якая гарантавала гарманічнае развіццё беларускай тэрміналагічнай сістэмы з апораю на ўласныя рэсурсы пры адноснай адкрытасці на інтэрнацыянальны матэрыял.

Аднак, пачынаючы з другой паловы 1929-га года, стабільны нармалізацыйны працэс на ўсіх роўнях сістэмы беларускай літаратурнай мовы быў перапынены ў Савецкай Беларусі ідэалагічным тэрарам. Пад рэпрэсійны каток рэжыму трапілі найвыдатнейшыя фігуры беларускай філалогіі С. Некрашэвіч, Я. Лёсік, В. Ластоўскі, Я. Бялькевіч, Ул. Чаржынскі, многія іншыя ўдзельнікі Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. У сувязі з арыштамі вучоных спынілася праца над слоўнікам жывой беларускай мовы (на пачатку 1928 г. картаўка гэтага слоўніка налічвала ўжо больш за 400000 лексічных адзінак). Пущчаны ў глум быў і нармалізацыйны праект беларускага правапісу, які к 1930 г. падрыхтавала створаная на пастанову Акадэмічнай канферэнцыі аўтарытэтная правапісная камісія.

Беларуская мова становілася ў БССР заложніцай класавай дэмагогіі і месіянскіх памкненняў бальшавіцкага рэжыму. Змяняўся вектар яе развіцця: вызначальную ролю пачынаў адыгрываць чынік расійскага моўнага ўплыву. Убіралася ў сілу антыпурыстычная стратэгія моўнай нармалізацыі. Пурыстычныя прынцыпы новакласічнага перыяду развіцця беларускай мовы падпадалі пад татальную крытыку. Савецкі дыктат спараджаў суіснаванне дзвюх традыцыяў беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Гарэцкі М. Наш тэатр // Творы. Мн.: Маст. літ., 1990. -- С. 171-179.
2. Вячорка В. Пачынаючы рубрыку // Спадчына. 1992. N 2. -- С. 52-53.
3. Лёсік Я. Граматыка і родная мова // Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / Уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. Мн., Маст. літ., 1994. -- С. 188-194.
4. Wexler P.N. Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840-1967). Indiana University, Bloomington, 1974. -- 446 p.
5. Ластоўскі В. Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік // Коўна, 1924. -- XII, 832 с.
6. Некрашэвіч С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / / Польша. 1925. N 5. -- С. 164-186.
7. Лёсік Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы // Спадчына. 1994. N 2. -- С. 92-103.
8. Інструкцыя да збірання народнага слоўніка тэрміналогічнага матар'ялу ў беларускай мове // Наш край. 1925. N1. -- С. 49-53.
9. Дубоўка Ўл. Пра нашу літаратурную мову // Узвышша. 1927. №2. -- С. 167-181.
10. Вячорка В., Шупа С., Ластоўскі Вацлаў Юстынавіч // Беларуская мова: Энцыкл. Мн.: БелЭн, 1994. -- С. 288.
11. Пацюпа Ю. Моўная ўтопя В. Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму // Крыніца. 1994. N 8. -- С.14-23.
12. Троська Я. і Казела Р. Некалькі незакранутых пытанняў з нашага правапісу і графікі // Асвета. 1926. N 7. -- С. 86-90.
13. Беларуская навуковая тэрміналогія // Інстытут беларускае культуры. Менск, 1922-1931. Т. 9. Nomina anatomica Alboruthenica. 1926. -- С. 95.
14. Гл.: Беларуская навуковая тэрміналогія // Інстытут беларускае культуры. Менск, 1922-1931. Т. 1. Элемэтарная матэматыка. 1922; Т. 6. Ботаніка агульная і спецыяльная. -- 1924.
- Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // Польша. 1927. №4. -- С. 150-168;
- Ластоўскі В. Матар'ялы да беларускага зельгіка // Кры-віч. 1923. N 4. -- С. 40-44;
- Лёсік А. і Цьвяткоў Л. Інструкцыя для складання тэрміналогічных праектаў // Наш край. 1928. N 4. -- С. 44-46.
15. Лёсік А. У справе беларускай навуковае тэрміналогіі // Польша. 1926. №1. -- С. 142-151.